

Bijlage HAVO

2015

tijdvak 2

Nederlands

Tekstboekje

De terreur van de *like*-knop¹⁾

(1) Het is allemaal begonnen toen Henny Huisman in 1988 de *Soundmixshow* presenteerde, de moeder aller hedendaagse talentenjachten. Het programma was ongekend populair. Het publiek kon live in de uitzending telefonisch op de finalisten stemmen, maar dat verliep niet helemaal naar wens. Vrijwel meteen nadat de lijnen waren opengesteld, ging het telefoonverkeer in het hele land plat. 1,2 miljoen mensen wilden hun stem uitbrengen, maar slechts 139.000 bellers kwamen erdoorheen. Een uur lang was niemand in het land bereikbaar en hulpdiensten konden niet uitrukken.

(2) Wát er nu precies was begonnen met Henny Huisman, kon niemand in die tijd nog echt bevroeden, maar inmiddels weten we het: niet eerder was de Nederlandse bevolking in de gelegenheid gesteld zich direct én massaal over iets uit te spreken, anders dan bij de Tweede Kamerverkiezingen. Die *Soundmixshow*-avond vormden alle Nederlanders samen één grote lekenjury en het was overduidelijk dat erg veel mensen de drang voelden hun waardering uit te spreken voor iets wat ze op dát moment zagen. Het heeft er alle schijn van dat het *like*-tijdperk in Nederland die avond in 1988 is begonnen.

Facebook²⁾-oprichter Mark Zuckerberg was toen drie jaar oud.

(3) En kijk nu eens. Toen ik jarig was, bracht de postbode welgeteld twee kaarten: een van mijn ouders en een van mijn schoonouders. Op Facebook bleken de felicitaties wél binnengestroomd: tientallen *comments*³⁾

en veel *likes*, soms zelfs van mensen die ik nog nooit in het echt had gezien. Die hadden toch maar mooi de moeite genomen om hun muis naar de *like*-knop te schuiven en hun rechterwijsvinger te bewegen. Klik. Speciaal voor mij.

(4) Niet eerder had ik op een verjaardag meer digitale dan analoge felicitaties gekregen. Ik las een regelige *comments* van mensen die voorheen nog de moeite namen om een kaartje te kopen, maar ook vriendelijke woorden van mensen die me überhaupt nooit eerder hadden gefeliciteerd. Ik vond dat toch leuk, want het zijn allemaal blijken van waardering. Als er iets is veranderd sinds die avond met Henny Huisman in 1988, dan is het wel dat we overal en voortdurend onze waardering zijn gaan uiten voor alles en iedereen. De techniek maakt het mogelijk, we doen het graag en bedrijven verdienen er geld mee.

(5) Daarom is het overal. We geven punten aan alles wat we kopen op internet, aan hotels, bedrijven, artikelen en filmpjes. We waarderen ook medemensen. Zo ordenen we de wereld om ons heen en ontstaan vanzelf lijstjes van mensen, goederen en diensten. Wat boven aan de lijstjes staat, is door de meeste mensen 'leuk' bevonden. "De cultuur van het leuk vinden neemt epidemische vormen aan", signaleert ook hoogleraar filosofische antropologie Jos de Mul. "Alles is doordeesemd van de gedachte dat iets leuk of niet leuk moet zijn. Het is een vorm van populisme. De experts komen niet langer voort uit de elite maar uit het volk."

85 Dat zit elkaar nu overal en altijd te
waarderen en op internet wordt het
geobjectiveerd en expliciet gemaakt:
het resultaat is voor iedereen zicht-
baar.” De Mul ziet het als onderdeel
90 van een breder fenomeen: de uit de
Verenigde Staten overgewaaid
steeds competitievere samenleving.
Ooit deden we lacherig over het
typisch Amerikaanse verschijnsel van
95 de *Werknemer van de Maand*, nu
delen we zelf aan de lopende band
prijzen uit aan mensen.

(6) Op microniveau doen we dat dus
met de *like*-knop; een *like*-knop en
100 geen interessant-knop, geen moeilij-
knop en geen leerzaam-knop. Het is
liken of niks. Dat stelt internetgebru-
ikers soms voor dilemma’s: kun je
een foto van hongerende kinderen in
105 Afrika of van dalende beurskoersen
wel *liken*? Hoogleraar mediastudies
José van Dijck stelde de beperktheid
van de *like*-knop al eerder aan de
orde en wees erop dat niet alles in de
110 wereld zich laat opdelen in ‘leuk’ of
‘niet leuk’. “Het gevaar bestaat”, zegt
Van Dijck, “dat er in lijstjes die onver-
mijdelijk worden samengesteld uit
zaken die het meest zijn gewaar-
115 deerd, alleen dingen staan die ‘leuk’
zijn en die lijstjes trekken nog meer
mensen aan. Voor je het weet, wordt
het blikveld van mensen beperkt tot
‘leuke’ dingen en is er geen plaats
120 meer voor serieuzere en rationelere
zaken.”

(7) Ook de Amerikaanse auteur Neil
Strauss probeert de keerzijde van de
like-cultuur onder de aandacht te
125 brengen. Hij schreef dat onze eigen-
waarde wordt ondermijnd door alle
lijstjes en statistieken. Wanneer we
op internet iets lezen, kunnen we
immers direct zien hoeveel anderen
130 het vóór ons al hebben *geliket*. “Zo
worden we aangemoedigd om niet

onze eigen mening te vormen, maar
af te gaan op wat andere mensen
van iets vinden”, aldus Strauss. En
135 dat is kwalijk, vindt hij, want mensen
moeten niet afgaan op wat de massa
wil. “Een gezond individu zou eigen-
waarde van binnenuit moeten ontwik-
kelen en niet op basis van statistie-
140 ken bestaand uit *likes*, *comments* en
het aantal vrienden of volgers dat we
hebben.” Volgens Strauss moeten we
dus opstaan tegen de tirannie van de
like-knop. “Deel datgene wat je ver-
145 schillend maakt van een ander, niet
datgene wat je op een ander doet
lijken.”

(8) Het wordt echter steeds moeilijker
om je niets aan te trekken van het
aantal gescoorde *likes*. Om die ene
150 muisklik heeft zich inmiddels een
hele *like*-economie gevormd, aldus
de onderzoekers Carolin Gerlitz en
Anne Helmond. Volgens hen is de
vertaling van *likes* in geld een meer
155 dan aanzienlijke aanvulling op de *hit-*
and-link-economie – waarin het
draait om het aantal kliks en het
doorlinken van de ene naar de ande-
160 re site.

(9) *Likes* zijn inmiddels ordinaire han-
del: op internet worden ze in wagon-
ladingen te koop aangeboden. Zo
kan iedereen zichzelf populairder
165 voordoen dan hij is. De handel groeit
explosief en menig deskundige waar-
schuwt al dat de *like* weldra zal deva-
lueren. De Mul: “Het is een misvat-
ting dat de *like*-knop het gevoel in de
170 samenleving weerspiegelt. Je ziet
immers de manipulatie niet.”

(10) Manipulatie is inderdaad nóg
een gevaar dat aan al dat *gelike*
kleeft: Facebook kan ermee doen wat
175 het wil. Van Dijck: “Ik vind dat er erg
veel naïviteit is over het misbruik dat
Facebook zou kunnen maken van
alle informatie die we, via die *likes*,

over onszelf vrijgeven. Mensen heb-
180 ben het gevoel dat ze invloed en in-
spraak hebben, maar de keerzijde is
dat Facebook ons gedrag steeds
makkelijker kan manipuleren.”

Naarmate we – onbewust – meer
185 over onszelf hebben verteld, is er
volop ruimte voor gedragssturing,
want wie weet wat er achter een on-
schuldig ogende aanbeveling van
200 een boek zit? Vonden die klanten dat
boek werkelijk leuk of heeft Face-
book een deal gesloten met een
uitgever?

(11) Om *likes* kan worden gevochten,
maar iedere internetgebruiker weet
195 dat ze niet allemaal evenveel waard
zijn. Op Facebook circuleren talloze
foto's van zieke kinderen, mishandel-
de dieren en politieke stellingnames
die met een muisklik kunnen worden
200 ondersteund. “Makkelijk engage-
ment”, noemt Van Dijck dit
clicktivism. “Het is laagdrempelig en
weinig verplichtend. Als het in plaats
zou komen van werkelijke betrokken-
205 heid, zou ik het niet toejuichen.” Het
is echter onontkoombaar: wie blik-
semsnel mensen wil mobiliseren,
doet dat door *likes* en volgers te ver-
zamelen. Wie voor zijn digitale aan-
210 hang zijn sociale gezicht wil opzet-
ten, kan dat op efficiënte wijze doen
door *posts*⁴⁾ van goede doelen,
mooie spreuken en andere hypercor-
recte schrijfsels van een *like* te voor-
215 zien: een klik is een kleine moeite en
je wordt er nooit slechter van.

naar: Mark Traa

uit: HP/De Tijd, 7 november 2012

(12) Er zijn mensen die erop wijzen
dat George Orwell⁵⁾ Facebook zag
aankomen, lang voordat het bestond.

220 We citeren uit zijn boek *1984* over de
nieuwe taal van een totalitair regime,
genaamd *Newspeak*: “Zie je niet dat
het hele doel van *Newspeak* is om de
reikwijdte van gedachten in te per-
225 ken? Uiteindelijk wordt het onmoge-
lijk om nog tegendraads te denken,
omdat er geen woorden meer zijn
waarin we zoiets kunnen uitdrukken.
Ieder concept dat ooit nodig kan zijn,
230 wordt uitgedrukt in één woord, waar-
van de betekenis is vastgelegd en
waarvan alle andere betekenissen
zijn uitgewist en vergeten. [...] Elk
jaar minder en minder woorden en
235 het bereik van het bewustzijn wordt
steeds een beetje kleiner.”

(13) Wat lezen we hier? Is dit niet
een onversneden Nostradamus⁶⁾-
achtige aankondiging van de *like*-
240 knop? Staan we werkelijk aan het
begin van een tijdperk waarin een
groot bedrijf bepaalt hoe we de
wereld om ons heen benoemen? Zó
heet zal de soep vast niet worden
245 gegeten, maar een tikje griezelig is
het wel. Het is maar goed dat dit
artikel nog ouderwets op papier is
gedrukt. Als u het waardeert, zou u
een briefje of een mailtje kunnen
250 sturen, maar ons *liken* op Facebook
vinden we stiekem ook best leuk,
hoor.

noot 1 *like*-knop: knop op Facebook waarmee je met één (muis)klik kunt aangeven of je iets leuk of niet leuk vindt

noot 2 Facebook: sociaalnetwerksite om online contact te kunnen onderhouden

noot 3 *comment*: commentaar, reactie

noot 4 *post*: berichtje

noot 5 George Orwell (1903-1950) was een Britse schrijver, journalist en criticus. *1984* is een van zijn bekendste werken en een aanklacht tegen het stalinisme en totalitarisme.

noot 6 Nostradamus (1503-1566) was een Franse voorspeller die volgens zijn aanhangers een aantal belangrijke internationale gebeurtenissen, zoals de Wereldoorlogen, voorspeld heeft.

Burn-out

(1) Cynisch, oververmoeid, teleurgesteld: steeds meer jongeren (nou ja, mensen tot 35 jaar) krijgen te maken met een burn-out, meldde het onderzoeksbureau SKB begin deze week. SKB (Stichting Kwaliteitsbevordering van Bedrijfsgezondheidszorg) was tot dit inzicht gekomen op basis van een 'vitaliteitsonderzoek' bij vierentwintig organisaties.

(2) Dat de burn-out oprukt onder jongeren, is al een tijdje bekend. Tien jaar geleden vormden jongeren onder de 35 jaar (de zogeheten Y-generatie) nog de meest vitale leeftijdsgroep, nu moeten ze machteloos toezien hoe hun bejaarde collega's zingend bergen werk verzetten, terwijl zij zich met hun laatste krachten richting station slepen om de trein naar huis te halen.

(3) Wel nieuw was een van de oorzaken die door SKB werd aangevoerd: de groep mensen die de onderzoekers hadden gesproken, leed niet zozeer onder een toegenomen werkdruk – want dat werk is de afgelopen jaren niet zo vreselijk veranderd – maar onder een toegenomen privé-druk. Die toegenomen privé-druk had vooral te maken met de sociale media: Facebook, Twitter, Tumblr; de plekken waar op elk moment van de dag vrienden of kennissen wel iets lolligs willen delen. Ze geven een lezing over iets, ze hebben een berg beklommen voor iets. De hond is dood, het kind wordt twee, ze zijn uit eten met beroemde vrienden en doen daar, al etend, uitgebreid verslag van.

(4) Je zou denken: begraaf de hond, geef het kind een taart en een cadeautje, geniet tijdens het eten met je beroemde vrienden lekker van hun beroemde gezelschap. Maar zo werkt het voor veel mensen niet. Wat ze meemaken, bestaat pas echt als ze het hebben gedeeld, en wat ze delen, zijn bij voorkeur dingen die hun status verhogen, dus interessantigheden – tenzij koketteren met sneu levensleed juist een belangrijk onderdeel is van die status, want die gevallen heb je ook.

(5) Wat sociale media anders maakt dan de gewone sociale contacten van vroeger, is dat ze er steeds zijn. Elk mens ontleent zijn zelfbeeld aan het beeld dat de ander van hem heeft; dat was ook voor de uitvinding van sociale media zo. Maar die ander verdween uit beeld op het moment dat je je eigen huis binnenging. Vanaf dat moment kon je onbespied je eigen lullige zelf zijn, in een versleten broek en met gezellige pantoffels aan. Nu slepen Facebookers en Twitteraars de ander mee naar binnen en houden ze hem continu bij zich, tot in bed, bad en op de wc aan toe. De blik van de ander blijft altijd op ze gevestigd, zoals zij ook altijd naar anderen kijken; en dus moet iedereen non-stop leuk blijven. Dat is doodvermoeiend.

(6) Een onderzoeker die al jaren wijst op de negatieve effecten van sociale media is de Amerikaanse sociologe Sherry Turkle. In 1995 was ze nog zeer optimistisch over de virtuele wereld die voor veel mensen als een bevrijding werd ervaren: online kon-

den mensen hun gedroomde, betere
85 zelf zijn. Daar is ze van teruggekomen. In 2011 publiceerde ze *Alone Together*, waarvoor ze jarenlang gesprekken had gevoerd met honderden kinderen, jongeren en volwassenen over hun ervaringen met
90 nieuwe media. De paradoxale situatie is, volgens Turkle, dat de voortdurende bereikbaarheid en niet aflatende communicatie met anderen uiteindelijk vooral een groot gevoel van eenzaamheid teweegbrengen.

(7) In 2012 ging de Britse auteur Andrew Keen in zijn boek *De digitale afgrond* nog een stapje verder: volgens Keen zijn we “niet meer dan
100 beeltenissen van onszelf in deze

heerlijke nieuwe transparante media” en vormen sociale media een bedreiging voor de individuele vrijheid, het
105 geluk en wellicht ook de persoonlijkheid van de moderne mens. “Maar je eraan onttrekken is ook lastig”, zegt Keen: “we zijn in een soort reputatie-economie beland, die het steeds moeilijker maakt om níet in een netwerk te zitten.”

(8) “Misschien moeten mensen op de sociale media meer gaan praten over wat er níet zo goed gaat”, zei een
115 opgebrand meisje tegen de NOS¹. Dat is een heel goed idee. Minder vaak op Twitter of Facebook kijken kan natuurlijk ook. Opzouten, die ander.

naar: Wilma de Rek

uit: de Volkskrant, 13 april 2013

noot 1 NOS: Nederlandse Omroepstichting, publieke omroep voor televisie en radio

Nederland, talenland?

(1) Het onderwijs in vreemde talen staat in Nederland onder druk. Universiteiten dreigen te kleine afdelingen op te heffen met als argument: 5 bezuinigen, te weinig studenten, dus niet voldoende maatschappelijk relevant. Toch horen vreemde talen tot de Nederlandse identiteit. We hebben een lange traditie van meertaligheid. De zeventien verenigde provinciën waren drietalig Nederlands, 10 Duits en Frans. Stadhouders Willem III sprak als koning van Engeland en Ierland ook Engels. Het Frans was 15 eeuwenlang de taal van de Hollandse adellijke families. De Oranjes hadden hun Duitse wortels. Als handelsnatie legden we gemakkelijk contact met andere volken. Onze geschiedenis 20 laat zien dat we een open cultuur zijn, ook wat de talen die wij spreken betreft.

(2) Daarin paste ook het talenonderwijs zoals dat in Nederland georganiseerd was. De opbouw was logisch. 25 Op de basisschool werd voorzichtig een eerste vreemde taal aangeleerd, vroeger Frans, tegenwoordig Engels. Vervolgens kwamen daar op de 30 middelbare school de buurtalen bij: Engels of Frans en Duits. En met die bagage kon men op de universiteit of het hbo verder studeren: Romaanse talen, Slavische talen, Scandinavische talen, Chinees, Japans, Arabische talen – een situatie die ons 35 land geen windeieren heeft gelegd. Onze export heeft geprofiteerd van deze kennis van andere talen en 40 culturen.

(3) Hierin is sinds een aantal jaren de klad gekomen. Vreemde talen zijn

minder populair geworden. Misschien omdat er meer oog gekomen is voor 45 de Nederlandse eigenheid. Misschien omdat er in Nederland een soort collectieve overtuiging is gegroeid dat het Engels voldoende is om je internationaal te kunnen redden. Een 50 andere remmende factor is dat het voortgezet onderwijs meer ruimte heeft gekregen om zelf de lessentabellen te bepalen. In de praktijk blijkt dit vaak ten koste te gaan van 55 het onderwijs in andere talen dan Engels met als gevolg dat leerlingen steeds minder kiezen voor meerdere vreemde talen. Hierdoor komen er ook minder talenstudenten en dus 60 ook minder docenten. Een vicieuze cirkel.

(4) Die eenzijdige nadruk op het Engels is een vergissing. Niet omdat Engels onbelangrijk is. Het is de 65 belangrijkste wereldtaal. Maar het verschil met een aantal landen die ons omringen, is dat wij Engels zien als een communicatietaal, terwijl anderen Engels beschouwen als een 70 *sabir*, een code, een praktische gebruikstaal voor instructies, commando's of afspraken. Naast deze zakentaal gebruiken ze liever zo veel mogelijk hun eigen moedertalen voor 75 de dagelijkse en meer persoonlijke contacten, zoals dit het geval is binnen de *Deutsch-Französische Brigade*, een gezamenlijke Duits-Franse legereenheid. Voor deze Franse en 80 Duitse militairen is Engels de commandotaal en worden Frans en Duits gesproken in de dagelijkse contacten. Iedereen kent passief de taal van de ander, maar wanneer men in

85 graad opklimt, moet het Frans of
Duits ook actief worden beheerst.
Deze praktijk getuigt van een ander
taalbewustzijn in deze landen.
Mensen die vooral met onze buur-
90 landen Frankrijk en Duitsland con-
tacten onderhouden, weten hoe
belangrijk het is om goodwill te
kweken via het spreken van de
landstaal. De Fenedex, die bedrijven
95 helpt bij exportproblemen, is zich van
deze situatie bewust en hamert
voortdurend op het belang van een
brede talenkennis.

(5) Hoe kunnen we het tij keren? In
100 de eerste plaats zal de overheid het
talenonderwijs misschien explicieter
moeten propageren, zoals indertijd
ook de exacte vakken onder de
aandacht werden gebracht. In de
105 tweede plaats moeten de middelbare
scholen ruimte krijgen, ook finan-
cieel, om het talenonderwijs beter op
de kaart te zetten. Dit kan nu dankzij
de nieuwe Europese taalniveaus, het
110 ERK, waarmee vooral het praktisch
gebruik van de taal wordt gestimu-
leerd. Scholen moeten meer werk
maken van de door het Europees
Platform ondersteunde internationa-
115 liseringsprojecten, zoals correspon-
dentie en uitwisselingen. Leerlingen
die dat willen, moeten meer vreemde
talen kunnen leren in plaats van
minder, zoals dat nu gebeurt op veel

120 scholen die door bezuinigingen zijn
getroffen. En ten slotte moeten de
universiteiten en hbo-instellingen
misschien meer dwarsverbindingen
mogelijk maken, zodat ook studenten
125 van andere studierichtingen zich
langer kunnen verdiepen in een
vreemde taal en cultuur. Daarbij
moeten de talenopleidingen meer
openstaan voor belangstellenden uit
130 het bedrijfsleven. Op deze manier
kan er in een breder verband meer
kennis en begrip opgedaan worden
voor de ons omringende culturen, en
daar zullen onze zakelijke relaties
135 van profiteren.

(6) Onze minister van Buitenlandse
Zaken, Frans Timmermans, hield
onlangs in *Die Zeit*, een Duitse
weekkrant, een pleidooi voor het
140 onderwijs Duits in Nederland. Het-
zelfde deed hij enige jaren geleden
ten gunste van het Frans. Als diplo-
maat weet hij als geen ander hoe
belangrijk talenkennis is om misver-
145 standen te voorkomen, om respectvol
en open met anderen om te gaan, om
Nederland op de Europese kaart te
houden. Want niet twee-, maar meer-
taligheid is de Europese realiteit en
150 ook de Europese rijkdom. Het siert
ons Nederlanders om daar meer oog
voor te hebben. Meer talen zorgen
voor meer empathie, meer bewe-
gingsruimte en meer welvaart.

naar: Camiel van Woerkum
uit: Levende Talen Magazine, 2013/2

Sleutelen aan voedsel

(1) Heeft u het ook gelezen? Nederland heeft een gentichevrije zone! Rond Nijmegen mag in een gebied van dertien hectare rond de stad
5 geen boer genetisch gemodificeerde gewassen verbouwen. Persoonlijk was ik even vergeten wat er zo erg was aan gentech, maar een van de initiatiefneemsters legde het uit: “Het
10 is een aantasting van de biodiversiteit. De genetisch veranderde plant blijft overeind als je die met aangepast gif bespuit, maar de rest van het leven op het land en in de bodem
15 gaat eraan. Bovendien is het zaad dat nodig is om gentichtandbouw te plegen, niet vrij verhandelbaar. Er rust patent op dat in handen is van een paar grote multinationals.”

(2) Dat laatste klopt. Genetisch gemodificeerd zaad wordt vaak betrokken van agressieve multinationals, zoals het beruchte bedrijf Monsanto. Vooral voor arme landen, die
25 beterde gewassen juist zo hard nodig hebben, is dat een groot probleem. Toch heeft dat bezwaar meer te maken met toezicht op monopolievorming, met regelgeving, dan met
30 gentichtandologie op zichzelf. Voor Afrikaanse boeren die wel aan gentech doen, is de Europese angst voor ‘geklooi met voedsel’ minstens zo’n groot probleem. Die angst kost
35 hun namelijk een afzetmarkt.

(3) Wat is er eigenlijk zo erg aan dat geklooi? Er wordt toch al veel langer gesleuteld aan onze gewassen, zodat ze resistenter zijn tegen nare
40 ziekten, sneller geld opbrengen of aantrekkelijk ogen voor de consument? Niemand die het erg lijkt te

vinden. Genetische modificatie is vooral een manier van slimmer
45 sleutelen. Omdat we de bouwstenen van gewassen en dieren beter kennen, kunnen we veel doelgerichter een soort produceren met gewijzigde erfelijke eigenschappen. Zo kan maïs
50 die altijd werd bedreigd door één bepaald kevertje tegen dat beestje immuun gemaakt worden. Betekent dat niet juist dat je minder gif hoeft te spuiten? Het kevertje vormt dan
55 immers geen bedreiging meer.

(4) Het is ook maar de vraag, of gengewassen de huidige biodiversiteit op het Nederlandse platteland kunnen bedreigen. Van ecologisch
60 evenwicht is op onze akkers namelijk allang geen sprake meer. Voordat hier één genetisch gemodificeerde plant was gepoot, werden de akkers lustig bespoten met DDT¹⁾, en
65 gespoten wordt er nog steeds.

(5) De weerzin tegen ‘het gerommel met eten’ zit waarschijnlijk dieper: we geloven graag dat Moeder Natuur
70 altijd gelijk heeft. Maar zelfs wie ontzag heeft voor haar enorme diversiteit moet toegeven dat zij ook niet volmaakt is. Wat is er nou zo waardevol aan kanker? Of aan de malaria-
75 mug? Is het echt zo erg om via genetische manipulatie een mug te kweken die geen malaria overbrengt? Of om graan te fabriceren dat beter tegen droogte kan?

(6) Misschien moeten we het geloof
80 dat wij de natuur alleen maar kunnen verpesten maar eens loslaten. Kleine verbeteringen betekenen niet automatisch het ineensstorten van een holistische orde. Zoals met alle snel

85 voortschrijdende technologie is het
belangrijker ervoor te zorgen dat die

niet in handen blijft van een paar
slimme, geldbeluste bedrijven.

*naar: Leonie Breebaart,
uit: Trouw, Letter & Geest, 8 & 9 december 2012*

noot 1 DDT: sinds 1942 gebruikt bestrijdingsmiddel tegen insecten dat later wegens zeer
schadelijke bijwerkingen in veel landen verboden werd

*De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt
te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de
opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de
oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.
Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en
inhoud van dit examen.*